

**La maternitat per
substitució: una via
per ampliar els drets
reproductius de les
dones?**

Francesca Puigpelat Martí

Introducció

La Llei 35/1988 de tècniques de reproducció assistida —una de les primeres lleis europees que van regular aquesta matèria— era, segons Pitch, modesta i eficaç. En la mesura que no va tractar d'imposar un model únic de família i va deixar un ampli marge a la decisió individual, va aconseguir que les seves disposicions s'observessin. Tanmateix, malgrat la seva «modèstia», no va permetre la maternitat per substitució.

L'article 10 de la Llei 14/2006, la vigent actualment, continua mantenint la nul·litat del contracte de substitució, juntament amb la determinació pel part de la filiació dels fills nascuts per gestació per substitució. El que no fa la legislació espanyola, a diferència d'algunes d'europees, és castigar-la penalment. En el cas, però, que la maternitat per substitució es duqués a terme a Espanya, l'atribució de la maternitat a la comitent podria donar lloc a la comissió dels delictes de lliurament de fills a tercers per alterar o modificar l'estat civil i de suposició de part.

Com que la legislació espanyola és més permissiva que d'altres europees, Espanya s'ha convertit en un lloc de destinació del que s'anomena *turisme procreatiu*, com ho són també els països en què es permet la maternitat per substitució. Segons Orejudo (2009), aquest turisme reproductiu, més enllà dels aspectes sanitaris, es pot convertir en una classe de turisme legal quan el pacient, a més de rebre un tractament que faciliti o possibiliti la procreació, pretengui crear un vincle de filiació conforme al dret de l'Estat al qual es desplaça, que no s'establiria d'acord amb la llei del país d'origen. Aquest és el cas quan l'Estat escollit accepta la legalitat de la maternitat per substitució i considera que els comitents són els progenitors legals dels nens que neixin. La legalitat d'aquesta pràctica en el país de destinació comporta, a la vegada, la impossibilitat dels tribunals penals espanyols de perseguir aquestes persones, ja que la seva competència sobre els delictes dels espanyols comesos a l'estranger és condicionada a l'exigència de la doble incriminació.

El problema es planteja, però, quan es pretén que aquesta filiació sigui reconeguda per l'Estat espanyol, com s'ha vist en el cas que ha donat lloc a la resolució de la Direcció Nacional de Registres i del Notariat (DGRN) de 18

de febrer de 2009. Aquesta resolució, en la qual s'ordena la transcripció en el Registre Civil espanyol d'una certificació registral estrangera, té l'origen en el recurs interposat per dos homes espanyols, casats i residents a Espanya, contra una interlocutòria de l'encarregat del Registre Consular espanyol a Califòrnia. Aquesta interlocutòria els denegava la inscripció del naixement dels seus dos fills, concebuts per una mare subrogada californiana, basant-se en la prohibició de l'article 10 de la Llei de tècniques de reproducció assistida.

Aquest cas és de gran interès, ja que evidencia els problemes que genera l'existència de legislacions divergents en un món cada vegada més interconnectat. Tanmateix, no examinaré els problemes de dret internacional privat derivats del reconeixement a Espanya de l'eficàcia jurídica de la pràctica de la maternitat per substitució duta a terme a l'estranger. Aquests problemes ja s'han analitzat rigorosament en alguns treballs específics (Quiñones, 2009; Orejudo, 2009). Amb tot, aquest cas permet, i fins i tot obliga, a reflexionar de nou sobre les raons subjacents en la prohibició per part de la legislació espanyola, com la majoria de les europees, de la maternitat per substitució.

Aquest consens palesa les reserves que genera aquesta pràctica, encara que els arguments utilitzats per justificar-ne la prohibició siguin molt diferents. Els més freqüents són: que és contrària a la dignitat de la mare i del fill, que altera l'ordre natural, que entronitza la compravenda dels fills; que pot donar lloc a l'explotació de les dones pobres i que afavoreix només les dones i parelles de les classes altes (Puigpelat, 2001: 122). També hi ha, però, algunes legislacions que la permeten i arguments que la justifiquen.

No examinaré aquí l'abast i la raó de tots aquests arguments. M'interessa fonamentalment situar el tema en el context de la discussió feminista, en la qual hi ha postures oposades, i veure en quina mesura podria ser acceptable, des d'aquesta perspectiva, una modificació de la regulació actual. La discrepància sobre la qüestió reproduceix, en certa mesura, la tensió existent en el si del feminisme pel que fa a la idoneïtat de les tècniques de reproducció mateixes per contribuir a l'alliberament de les dones, objectiu comú de tot el moviment feminista.

El feminisme i la maternitat per substitució

Alguns dels arguments esgrimits en contra de la maternitat per substitució també els comparteix el feminisme. Em centraré, però, en l'examen dels arguments que Carmel Shalev i Carol Pateman utilitzen a favor i en contra, respectivament, de la maternitat per substitució. I no només perquè expresen dues postures totalment antagòniques sobre aquesta pràctica, sinó també perquè són representatius de dos corrents molt significatius en el si del moviment feminista: el feminisme liberal i el radical.

Carmel Shalev (1992) admet, com defensen moltes feministes, que en el context social actual les TRA han augmentat el control dels homes sobre els processos reproductius, i han disminuït el que tradicionalment tenien les dones. Amb tot, creu que aquestes tècniques contenen també elements alliberadors, en permetre, en la línia de Robertson, anar més enllà del dret a reproduir-se o no, que havia estat introduït pels mètodes anticonceptius. Quant a la maternitat per substitució, en valora tots els aspectes que serveixen per qüestionar la cultura patriarcal: la mare subrogada engendra fora del vincle conjugal, trenca la connexió entre maternitat biològica i social, i permet que les dones participin en l'economia de mercat per mitjà de l'embaràs com a treball remunerat. Oposar-s'hi no només negaria a les dones la seva autonomia, sinó que suposaria mantenir una visió tradicional de la maternitat com un acte que ha de ser altruista i desinteressat.

Quan es prohibeix celebrar contractes de subrogació, no només es limiten l'autonomia i la responsabilitat de les dones. S'actua també de manera paternalista, en permetre que les dones gestants vulnerin l'acord inicial al·legant que s'ha de tenir en compte l'instint matern que es desencadena de manera natural durant la gestació i el part (Shalev, 1992: 126).

En canvi, per a Carol Pateman (1995), el contracte de substitució no és una via per al reconeixement de l'autonomia de les dones, sinó més aviat tot el contrari. No deixa de ser una nova forma de contracte sexual, una nova forma d'accés i ús de les dones per part dels homes. Segons el seu parer, és especialment sospitós el fet que —tot i afirmar-se que és un servei que una dona presta a una altra— no es considerin especialment problemàtics la

manera en què els homes participen en el contracte i el que significa la sol·licitud d'aquest servei. Creu que el que veritablement amaga aquest contracte és la recepció per part de la mare substituïda d'uns diners a canvi que un home faci ús de la propietat específica de la dona, el seu úter. I no només d'aquest òrgan, sinó també del dret sobre «la capacitat fisiològica, emocional i creativa del seu cos, és a dir, d'ella mateixa com a dona» (Pateman, 1995: 295). Ampliar a les dones la concepció de l'«individu» com a propietari de la seva persona i concebre la llibertat com la capacitat de fer el que un vulgui amb ell mateix comporta, segons Pateman, «escombrar qualsevol relació intrínseca entre la dona com a propietària, el seu cos i les seves capacitats reproductives» (Pateman, 1995: 296). D'aquesta manera, no hi ha res específic en la condició de la dona. Si fins ara aquesta condició s'havia considerat inseparable de la maternitat, amb el contracte de substitució se n'ha separat.

Considera, però, que la possibilitat que una dona sigui mare substituïda no deixa de ser paradoxal, perquè, com a individu que presta un servei, la seva condició de dona és irrellevant, però, a la vegada, «pot ser una mare “substituïda” només perquè és una dona» (Pateman, 1995: 298).

Si examinem els aspectes subjacents en els dos plantejaments que hem exposat, veiem, d'acord amb Pitch, que el que es discuteix són les diferents maneres de concebre la subjectivitat. En consonància amb el plantejament liberal, Shalev opina que el cos no la determina, sinó que només es tracta de la capacitat abstracta d'elecció racional. Per a Pateman, en canvi, la subjectivitat no pot prescindir de tot el que fa d'una persona el que és, i això n'inclou inevitablement el cos i el sexe (Pitch, 1998: 38).

En examinar-les com un tot de manera excloent, cap de les dues postures em sembla satisfactòria. El respecte de l'autonomia i la responsabilitat personal no sempre es garanteix a través del contracte, i tampoc impedeix, en cas que s'admeti, la possibilitat d'establir un bon nombre de restriccions a la llibertat de disposició de les parts. Aquestes reserves es fonamenten en la improbabilitat aparent que un mercat reproductiu globalitzat, basat en la llei de l'oferta i la demanda i en una àmplia llibertat de contractació, sigui la manera més adequada de garantir els drets de la mare gestant, els dels comitents i els dels

nadons nascuts sobre la base d'aquests acords. Tampoc em sembla que aquest model d'intercanvi sigui el més adient per facilitar que la reproducció es constitueixi sobre la base de relacions personals de vinculació i interdependència afectiva.

D'altra banda, tampoc es pot veure el contracte de substitució només com una nova forma d'accés dels homes al cos de les dones. No em sembla que la maternitat per substitució es pugui entendre així, quan és l'únic sistema que permet a una dona satisfer el seu projecte autònom de maternitat biològica. Aquest seria el cas, per exemple, de la comitent que té òvuls fecundables, però no pot gestar per raons mèdiques. En aquest supòsit, és una dona la que accedeix al cos d'una altra per satisfer el seu propi projecte de maternitat genètica, encara que això pugui contribuir també indirectament a la realització del projecte de paternitat genètica de la seva parella. L'accés de l'home al cos de la dona per satisfer el seu desig de paternitat genètica sempre ha estat necessari, però el que pot permetre la maternitat per substitució és que una dona satisfaci el seu desig de maternitat genètica i social gràcies a una altra femina.

Maternitat per substitució i drets reproductius de les dones

La maternitat per substitució no hauria de plantejar reserves en el cas d'una dona comitent que no pot gestar per raons mèdiques, però sí que pot aportar òvuls propis. Prohibir a una dona incapaç de gestar per causes mèdiques que es posi d'acord amb una mare substituïda per gestar un embrió amb el qual la comitent té una relació biològica em sembla una limitació excessiva dels seus drets reproductius. La maternitat biològica forma part del projecte de vida de moltes dones i és, precisament, la que constitueix el nucli del dret a la reproducció. No es pot menysvalorar el desig de ser no només mare social, sinó també biològica. Fer-ho no només suposa una falta de respecte a l'autonomia personal, sinó també el desconeixement de l'abast que la reproducció té per al manteniment de qualsevol societat.

La crítica necessària als estereotips socials existents sobre la maternitat no pot conduir a obviar els sofriments psíquics intensos que pot causar la frustració d'aquest projecte de vida. És cert que donar una importància personal excessiva a la consecució de la maternitat biològica és problemàtic, i que seria positiu afavorir els canvis que serveixin per relativitzar la identificació de la maternitat o paternitat social amb la biològica. Potser les TRA no són, precisament, el mecanisme més adequat per aconseguir-ho, atès que contribueixen a reforçar el desig de maternitat biològica, en generar l'expectativa que gràcies a aquestes tècniques es podran resoldre tots els problemes d'esterilitat. Ara bé, també és veritat que, en la mesura que utilitzen la donació de gàmetes, estan contribuint a l'acceptació del fet que la maternitat i paternitat socials no sempre es corresponen amb el substrat biològic (Birke, Himmelweit i Vines, 1992: 244).

Abordar els problemes d'infertilitat com una qüestió individual que les TRA poden resoldre sí que pot tenir una conseqüència negativa: fa menys necessària una intervenció seriosa sobre els factors socioeconòmics que, en molts casos, poden ocasionar aquests problemes. Sabem, per exemple, que la infertilitat femenina augmenta segons l'edat en què la dona accedeix a la maternitat. Atès que avui dia les dones arriben més tard a la maternitat per poder integrar-se satisfactòriament en el mercat laboral, cada vegada més els cal recórrer a les TRA. Si ho hi hagués aquestes tècniques, seria més evident la necessitat d'incidir en la transformació de les estructures sociolaborals perquè les dones puguin tenir els fills abans, sense que això impedeixi la seva promoció professional.

La maternitat per substitució, quan s'aborda des d'una perspectiva contractual, planteja el problema de determinar quin és l'objecte del contracte. Sovint es parla de *maternitat subrogada*, *maternitat per substitució* o *maternitat de lloguer*, però també de *subrogació uterina*, amb la qual cosa sembla que l'objecte no és res més que el lloguer de l'úter d'una dona a canvi d'una contraprestació econòmica. És a dir, es tractaria només d'un contracte de serveis procreatius.

Si ho entenem d'aquesta manera, es podria sostenir que la prohibició de la maternitat per substitució afectaria de manera diferent la mare gestant i la

mare genètica. Per a la primera, la prohibició suposaria un límit paternalista al seu dret sobre el propi cos, mentre que per a la segona es tractaria d'una limitació a la seva autonomia reproductiva.

La limitació del dret de la gestant a l'ús del propi cos que suposa la prohibició pretén, segons algunes feministes, evitar la instrumentalització del cos femení, que és d'alguna manera semblant a la que s'esdevé en la prostitució. Aquesta analogia, però, passa per alt algunes diferències importants.

Primerament, la maternitat subrogada parcial no comporta només la possibilitat que la gestant disposi lliurement del seu cos durant un període de temps determinat a canvi d'una contraprestació econòmica. La mare gestant es compromet, a més, a lliurar la criatura que ha format i a cedir els seus drets de maternitat, tenint en compte que, en la majoria de legislacions, el part determina la filiació. Precisament per aquest motiu, en contra de la maternitat per substitució s'al·lega que, més que d'un arrendament de serveis procreatius, es tracta d'un arrendament d'obra. Es considera, per tant, que la maternitat per substitució és una forma de venda de nens que atemptaria contra la dignitat dels menors. Aquest plantejament, però, va massa lluny, ja que oblida que el nen, en el cas de la subrogació parcial, també és fill de la mare genètica, i que ha estat ella la que ha iniciat el procediment per poder tenir descendència.

En segon lloc, a diferència de la prostitució femenina, la maternitat subrogada parcial amb un òvul de la comitent s'ha de veure, com hem assenyalat, més que com un instrument al servei dels homes, com una ampliació dels drets reproductius de la mare genètica; la seva capacitat de decisió no s'ha de menystenir, com fan les autores esmentades quan afirmen que el desig de ser mare biològica respon bàsicament a pressions de la parella. Per aquest motiu, em sembla oportú deixar en un segon pla l'aspecte econòmic de l'acord de substitució, que no s'hauria de basar fonamentalment en l'ànim de lucre de la gestant, i emfatitzar el fet que la maternitat per substitució parcial amplia els drets reproductius de les dones. Per això la meua proposta de concebre-la, sobretot, com un mecanisme de cooperació entre dues dones per dur a terme un projecte de maternitat biològica.

Tanmateix, com ja apuntàvem, admetre la maternitat per substitució parcial no obliga necessàriament que aquesta modalitat procreativa només es pugui constituir mitjançant un contracte subjecte a les lleis del mercat. És comprensible que la figura contractual pugui semblar especialment idònia per canalitzar l'autonomia personal, ja que històricament el contracte ha suposat, i encara suposa, una forma d'establir vincles més enllà de les formes tradicionals predeterminades per l'adscripció a un estatus. No obstant això, ateses les característiques d'aquesta prestació, no em sembla convenient, des d'una perspectiva feminista, que la substitució es configuri com una relació purament contractual i econòmica, exigible sempre segons els termes establerts en el moment de subscriure l'acord, i que finalitza necessàriament després del part.

La mediació d'aquestes relacions contractuales per agències privades que obtenen beneficis en aquest mercat reproductiu és particularment problemàtica. Si bé no aprovo totalment la tesi de l'efecte degradant dels mercats, les pàgines de presentació de les agències d'intermediació californianes són un exemple clar d'un model de maternitat per substitució que no comparteixo. Tampoc em sembla desitjable el model indi de mares de lloguer que conviuen durant l'embaràs sota la cura del personal de les clíniques on es duu a terme la implantació de l'embrió, malgrat que la contraprestació econòmica que reben serveixi per millorar substancialment les seves condicions de vida i les de la seva família.

Al meu entendre, la maternitat subrogada s'hauria de visualitzar com una forma de col·laboració entre dues dones que es relacionen entre elles com a persones concretes per dur a terme un projecte parental. El procediment adequat per canalitzar aquest ajut es podria desenvolupar a través d'un organisme públic de substitució, el concurs del qual no seria tan determinant quan l'ajut per a la substitució parcial el prestés una familiar de la dona que no pot gestar. La gestant podria rebre una compensació econòmica, però només hauria de poder dur a terme un nombre molt limitat de substitucions, i caldria establir una sèrie de mecanismes que facilitessin l'existència de vincles afectius entre la mare gestant i la criatura.

Aquest procés compartit de maternitat no està, però, exempt de dificultats. Durant l'embaràs es poden plantejar conflictes entre l'autonomia de la ges-

tant i el seu deure de diligència. És discutible fins a quin punt es pot restringir l'autonomia de la mare gestant amb relació a la seva forma de vida durant l'embaràs, més enllà de les limitacions que es consideren socialment adequades, com abstenir-se de fumar, prendre alcohol i drogues, i fer les visites mèdiques ordinàries. També poden sorgir conflictes després del part si la mare gestant es nega a lliurar el nadó.

Pel que fa al període de gestació, un problema difícil de resoldre és el de la interrupció voluntària de l'embaràs. En el cas de la reproducció sexual normal, la decisió última sobre la interrupció voluntària de l'embaràs hauria de correspondre a la mare gestant; la mateixa norma ha de valer per als casos de TRA sense maternitat subrogada. Així, quan la dona gestant aporta òvuls propis, fecundats amb semen d'un donant o de la seva parella, per satisfer un projecte maternal o parental compartit i propi, la decisió d'interrompre la gestació ha de recaure sobre ella. També hauria de ser així quan la dona gesta un òvul donat, fecundat amb el semen de la seva parella, per satisfer un projecte parental compartit. En canvi, quan s'utilitzen les TRA en casos de maternitat per substitució, aquesta regla no sembla tan evident. Si la dona gesta un òvul procedent d'una altra, fecundat amb el semen de la parella de la comitent o semen aliè, per satisfer un projecte maternal o parental de la dona que ha aportat l'òvul, pot semblar més discutible que la decisió última només correspongui a la gestant.

En aquest cas es donen algunes circumstàncies específiques. En l'avortament, el conflicte que s'acostuma a plantejar és entre el valor de la vida embrionària i els drets de la mare; en canvi, en la maternitat per substitució parcial, s'hi ha d'afegir el conflicte que pot sorgir entre la mare gestant i la comitent sobre la decisió de continuar endavant o no amb l'embaràs. Si el que fonamenta l'avortament voluntari és, com creiem, el respecte de l'autonomia reproductiva i no el dret al propi cos o a la intimitat, el més coherent seria, en aquest cas, que la decisió última es confiés a la mare comitent, a menys que aquesta decisió —sia la d'interrompre o la de continuar l'embaràs— posés en perill la vida o la salut de l'embarassada.

El que seria desitjable és que la interrupció de l'embaràs requerís el consentiment de les dues dones implicades. No es pot obviar, però, el fet que una

interrupció de l'embaràs afecta drets legítims de la gestant, que no pot imposar-se-li en contra de la seva voluntat, i que és factible dur-la a terme d'amagat de la mare comitent. Per això és aconsellable que la regulació de la maternitat subrogada delimiti els supòsits en què s'admet la interrupció de l'embaràs i les conseqüències de l'incompliment d'aquesta regulació. És en el moment de subscriure l'acord de substitució quan la gestant podria reservar-se el dret a negar-se a la interrupció de l'embaràs. També és en aquest acord on, contràriament, ambdues parts podrien pactar la interrupció de l'embaràs quan qualsevol d'elles no desitges continuar-lo, dintre dels supòsits legals. Finalment, també seria possible acordar que la decisió d'interrompre l'embaràs quedés en mans de la mare comitent.

Si la gestant no accepta que la mare genètica pugui decidir la interrupció de l'embaràs per qualsevol circumstància legalment permesa, pot no acceptar la substitució, per descomptat. Ara bé, també pot acordar continuar l'embaràs com a mare gestant i assumir la maternitat de la criatura, en cas que l'altra part no desitgi prosseguir l'embaràs. Aquesta mesura pot ser aplicable, per exemple, quan es detecten malformacions fetals que justificarien la interrupció voluntària de l'embaràs per a la mare genètica però no per a la gestant; en aquest cas, la discrepància podria resoldre's si la gestant assumís la maternitat de la criatura. En la mesura que la mare comitent ha estat la que ha implicat una altra persona en un projecte parental, i que cal protegir l'interès del menor, podria acordar-se també que, en un cas així, la mare comitent hagués de contribuir al manteniment del nadó.

Tot i que suposa una ampliació dels drets reproductius de les dones, la maternitat per substitució planteja problemes complexos, més enllà del de la interrupció voluntària de l'embaràs. Per abordar-los de manera satisfactòria, convindria, com ja hem assenyalat, regular-los legalment. Aquesta regulació hauria d'incloure controls institucionals per decidir en cas de conflicte a favor dels interessos de les criatures implicades en els acords.

L'admissió d'aquesta subrogació parcial permet equiparar la situació de la dona que no pot gestar amb la de la dona que, gràcies a les TRA, pot satisfer el seu desig de maternitat gestant un òvul donat. L'admissió de la maternitat per substitució quan s'hi recorre per satisfer només el desig de paternitat

biològica de la parella masculina d'una dona que no pot aportar els seus òvuls, el d'una parella d'homes o el d'una dona sola que no pot aportar òvuls propis suscita més problemes.

Em sembla especialment problemàtica l'admissió de la maternitat per substitució quan la parella comitent o el comitent —sia una dona o un home— no hi aporta òvuls ni gàmetes. Encara que pal·liar problemes d'infertilitat no és l'únic objectiu de les TRA, sí que sembla raonable defensar la no-utilització d'aquestes tècniques per promoure una forma alternativa d'adopció sense els costos que comporta aquesta opció. En aquests casos, costa distingir la maternitat per substitució d'una forma d'adquisició de nens, però també conceptualitzar-la com a part del dret a la reproducció dels comitents, quan no es reproduïen de cap manera.

En relació amb la mare subrogada, podria defensar-se que la maternitat per substitució sí forma part del dret a la reproducció, i més quan la gestant també hi aporta l'òvul. Amb tot, crec que és discutible. El contingut del dret a la reproducció ha de referir-se, almenys en principi, a la intenció d'assumir personalment la paternitat o maternitat social, encara que circumstàncies posteriors poguessin fer-ne excusable la no-assumpció. En el cas de la maternitat per substitució, la finalitat no és ajudar la dona gestant a reproduir-se per exercir de mare social, sinó que el seu treball reproductiu contribueixi que algú es reproduïxi amb la intenció d'exercir també la paternitat o maternitat social.

Per tant, aquesta objecció no seria aplicable a la substitució quan es presta per facilitar el desig de paternitat biològica dels homes, heterossexuals o homossexuals, encara que la mare gestant no tingui intenció d'assumir la maternitat social. En aquest cas, però, caldria posar fre als arguments que emfatitzen la possible instrumentalització de la capacitat creativa del cos de les dones per part dels homes, i veure si la compensen els aspectes alliberadors que Shalev atribueix a la maternitat per substitució, en la mesura que permet a les dones participar en l'economia de mercat mitjançant la remuneració del seu treball procreatiu.

Tenint en compte el que ha succeït amb els treballs de poc valor afegit, és dubtós que, una vegada admesa la normalitat d'aquesta prestació remunera-

da, un mercat globalitzat afavoreixi una valoració adequada del que suposen per a les dones la gestació i el part. Tampoc es pot deixar de banda el fet que moltes de les gestants casades dels països pobres ni tan sols tenen capacitat jurídica d'obrar. També és discutible la invisibilitat posterior total de la dona gestant, malgrat la seva aportació fonamental al procés reproductiu.

Encara que el principi del no-anonimat del part podria ser discutible, interpretat com una forma d'atribuir a les dones la responsabilitat de la cura dels altres, crec que caldria defensar-lo, si s'entén com una manera de reconèixer el paper preponderant de les dones en la reproducció, en la mesura que la gestació i el part no són equivalents a la donació d'òvuls o de semen.

Així mateix, independentment de l'abast que es vulgui atorgar a la maternitat per substitució com a forma d'extensió dels drets reproductius, no haurien de deixar-se de banda els interessos del fill. Aquests drets haurien d'incloure, si el nen ho desitja, la identitat de la mare gestant i fins i tot, si escau, la dels donants de gàmetes.

Referències bibliogràfiques

- Birke, L.; Himmelweit, S., i Vines, G. *El niño del mañana. Tecnologías reproductoras en los años 90*. Barcelona: Pomares Corredor, 1992.
- Orejudo Prieto de los Mozos, P. «Reconocimiento en España de la filiación creada en el extranjero a través de la maternidad por sustitución», 2009.
- Pateman, C. *El contrato sexual*. Barcelona: Anthropos, 1995.
- Pitch, T. *Un diritto per due*, Milán: Il Sagitario, 1998.
- Puigpelat, F. «Feminismo y maternidad por sustitución», *Zona Franca*, 9/10, 2001, pàgs. 121-7.
- Quiñones Escámez, A. «Doble filiación paterna de gemelos nacidos en el extranjero mediante maternidad subrogada», *InDret*, 3, 2009. En línia: www.indret.com
- Shalev, C. *Nascere per contratto*. Milán: Dott. A Giufrè, 1992.